

Лариса Литвинова,
мол. наук. співроб. НБУВ

ПИТАННЯ КОДИКОЛОГІЧНОГО ОПИСУ РУКОПИСНИХ КНИГ У ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (1993–2010)

У статті розглянуто дисертації з питань кодикології та науково-археографічного опису архівних і рукописних фондів.

Ключові слова: дисертація, кодикологія, кодикографія, рукописна книга.

Важливим інформаційним складником в сучасному суспільстві є книга, що була і залишиться ключовим чинником у розвитку духовності нації. В умовах сьогодення, коли триває відродження української культури та мови, роль і значення книги важко переоцінити. Рукописній книзі належить особливе місце в системі історичних документів через те, що вона є синкретичним джерелом, яке відбиває та акумулює значний пласт духовного розвитку суспільства. Оскільки кожна рукописна книга є артефактом, слід вивчати її як книжне джерело, тобто досліджувати форму (структуру кодексу), зміст (ідеї та текст), призначення як джерела (соціальні функції рукописної книги та її класифікацію), історію кодексу (походження, існування рукописної книги та вплив середовища). Кодикологічний аналіз спрямований на визначення історії, походження, змісту та побутування рукописної книги в певному історичному середовищі.

Ґрунтовні кодикологічні дослідження в українській науці, спрямовані на створення універсальних принципів описування рукописних книг XV–XVIII ст., почали розвиватися в 90-х роках XX ст., що пов'язано із створенням в 1993 р. Інституту рукопису в Центральній науковій бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (з 1996 р. – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), де було започатковано відділ кодикології та кодикографії. Із метою охоплення усіх можливих аспектів зовнішнього опису рукописних книг було створено модель кодикографічного опису, що узагальнила вітчизняний та світовий досвід у галузі опису рукописних книг, опрацьовано схему, яка мала завданням охопити всі можливі аспекти зовнішнього опису рукописних книг (Л. Дубровіна, О. Гальченко, О. Іванова). Деталізація особливостей кодексів розглядалася, як науковий метод аналізу об'єкту дослідження, при цьому було здійснено спробу формалізувати рубрики та елементи опису, ввести уніфіковану термінологію.

Л. Дубровіній належить значний внесок у розвиток теоретичних засад кодикології як науки про рукописну книгу та кодикографії як її методичного апарату та системи описування. Вона розглянула рукописну книгу як пам'ятку матеріальної і духовної культури, яка синтезує через писемні джерела знання, набуті людством, та характеризує соціально-економічні та політичні стосунки, науку, літературу, освіту і мистецтво певних історичних періодів. Одночасно вона відзначає, що рукописна книга є артефактом і якісно унікальним джерелом з історії культури книги, яке містить знання про розвиток книги як явища, її матеріальну форму, зміст, що включені до її складу, та про систему організації структури (текстів, сторінок, розділів, допоміжного апарату), письмо, мистецтво оздоблення, історію її побутування та ін. Л. Дубровіна показала, що рукописна книга є індивідуальним джерелом, створеним з певною метою і в певний час багатьма авторами як творів, так і матеріальної форми кодексу.

Її учні продовжують дослідження актуальних питань кодикології та науково-археографічного опису архівних та рукописних фондів.

Виникнення та розвиток науки кодикології та її камеральної галузі кодикографії, які розглядають оправу як складову частину кодексу і як об'єкт книгознавчого та джерелознавчого аналізу, сприяли новому комплексному підходу до поняття оправи і розвитку методів її дослідження в контексті історії книги. О. Гальченко вперше розглядає оправу як самостійну систему і, в той же час, – складову частину кодексу та стародруку, що має свою конструктивно-технологічну форму і виконує важливі функції в системі «книга»¹. Оправа як поліфункціональне історичне джерело несе у собі численні дані, зокрема, про місце та час створення, побутування й долю рукописної книги і стародруку. Тому у дисертаційній роботі, запропонована універсальна методика, яка відображає аналіз сучасного матеріального стану оправи як для українських рукописних книг, так і взагалі східнослов'янських, допоможе фахівцям у реконструкції її первісного вигляду, що, в свою чергу, дозволить зібрати емпіричний матеріал стосовно найдрібніших деталей технології оправи, її матеріалу, мистецтва та історії.

Важливим етапом у розвитку української книжності є XVI ст. – період впливу західноєвропейської культурної традиції та зростання національної самосвідомості, що призвів до виникнення перших перекладів конфесійних книг національною мовою, більшого поширення українських мовних рис у традиційних церковнослов'янських рукописах, виникненням перших перекладів богослужбових книг національною мовою, появою світських тенденцій у літературі, видозмін у жанрах рукописних творів, мистецтві

книги тощо. Визначенню характерних рис та виявленню загальних тенденцій української рукописно-книжної культури XVI ст. сприяють кодикологічні дослідження, що спираються на методичні засади кодикографії – систему комплексного наукового опису рукописних книг через аналіз їх походження, дати і місця створення, текстологічних особливостей, функціонального спрямування, шляхів розповсюдження, які забезпечують відповідну комплексність у з'ясуванні історії створення, змісту та побутування рукописних книг в певному історичному середовищі. О. Іванова, проаналізувавши понад 1,5 тис. рукописних книг, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, виявила, атрибутувала, описала 214 рукописних книг XVI ст., визначила їх кодикологічні особливості (ут. ч. встановлено особливості використання паперу в XVI ст. щодо країн його походження, оформлення текстів та їх розміщення: використання різних систем рубрикації та оздоблення відповідно до функціонального призначення рукописних книг)². У своїй дисертаційній роботі М. Кольбух виявила та атрибутувала 303 кириличні рукописні книги та фрагменти кодексів XVI ст., що зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка; встановила та уточнила їх назви, датування, зміст, осіб переписувачів та власників книг, локалізації мовних редакцій; визначила особливості репертуару кирилических рукописних книг XVI ст. у контексті рукописно-книжкової культури України; дослідила історію формування збірок і колекцій кирилических рукописних книг, що зберігаються в Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаніка³.

В українській історичній науці рукописна книга XVII ст., коли починається розвиток рукописно-книжної культури світського характеру і з'являються численні пам'ятки історичних творів – козацьких літописів, хронографів, космографів, збірників історичних сказань, посібників, літературних творів тощо – як окреме явище в історико-кодикографічному контексті розглядається М. Іванніковою⁴. Складність цього періоду полягає в тому, що він є перехідним для України, коли змішувалися як традиції старого письма, так і нові віяння Відродження, тісно переплетені у зовнішній формі та внутрішньому змісті. Класифікувавши рукописні книги XVII ст., виявлені у фондах Інституту рукопису НБУВ, за напрямками знань (пам'ятки українського літописання з філософської думки; з історії церкви в Україні; української мови; політико-правової культури; картографічні пам'ятки України; з історичної думки в Україні; літературні твори; пам'ятки музичної культури; українського мистецтва; дидактичні твори та педагогічна спадщина; етнографічна і фольклорна спадщина; наукові

твори, посібники та література з практичних знань), М. Іваннікова сформулювала основні принципи кодикологічного опису, що ґрунтується на відображенні форми (структури рукописної книги як системи книжного типу); змісту (ідеї і тексту); призначення джерела (соціальних функцій рукописних книг); історії кодексу (походження та побутування). Ці принципи є кінцевою метою кодикологічного аналізу рукописних книг XVII ст.

Рукописні джерела XVI–XIX ст. (крюкові та нотолінійні), що зберігаються в Україні й, зокрема, в Інституті рукопису НБУВ, відображають цікавий і в той же час складний період розвитку богослужбової книжності (в Україні у кінці XV – на початку XVI ст., а у Росії у середині XVII ст. відбувається реформування уставу, обряду Церкви, відчувається вплив нової західно-європейської культурної традиції, що призвели до: 1) появи нового типу багатожанрового гімнографічного збірника в Україні та Білорусі – нотолінійного Ірмолая (Ірмологіона); 2) розколу Російської Православної Церкви, який визначив два шляхи розвитку церковної ідеології – «офіційний» (ніконіанський) та старообрядницький). Використовуючи методи кодикології, принципи музично-палеографічного аналізу, висунуті М. В. Бражніковим, а також на основі аналізу сучасних досліджень, описів співочих рукописних книг та власного досвіду описування крюкових співочих рукописних книг Інституту рукопису НБУВ, Е. Клименко була вироблена схема кодикологічного опису, що містить наступні рубрики: назва, дата, шифр, інципіт та експліцит, кількість та стан збереження аркушів (з нумерацією зошитів), матеріал письма (філіграні), організація сторінки (поле тексту, кількість рядків, колонтитули, рубрикація тощо), письмо (характеристика почерків та чорнила), мова (її особливості, фонетична редакція тексту), оздоблення (сюжети мініатюр, стилі художнього оформлення заставок, ініціалів, кінцівок, вид в'язи), оправа (дата створення, її первинність, матеріал покриття, тип оздоблення), нотація (види та типи, наявність лиць та фіт, сторожів – для квадратної київської нотації), музичні особливості (хабуви, аненайки, багатогласники, вказані розспіви), зміст (для рукописних книг стійкого складу – загальна характеристика, нестійкого – постатейний розпис, з фіксацією усіх доповнень), записи, старі шифри та штампи, бібліографія⁵.

Одну з найцінніших складових колекцій та зібрань НБУВ становлять декоровані єврейські рукописи та книжки, що понад 40 років були вилучені з наукового обігу. Тому, основним завданням, що стало перед І. Сергєєвою було вивчення історії створення рукописів, аналіз зображень та орнаментів з точки зору єврейської релігійної традиції та впливу на розвиток

єврейського декоративно-ужиткового мистецтва взагалі та на оздоблення рукописів і рідкісних видань зокрема українського культурного й художнього середовища, що виявилось в процесі художньої творчості⁶. Класифікувавши та систематизувавши ознаки й особливості, притаманні єврейському мистецтву оформлення книги, дослідниця розробила систему спеціального археографічного опису єврейських декорованих рукописних пам'яток XVIII – початку XX ст. Ця система дає можливість працювати з документами не тільки за традиційно бібліотечною чи архівною системою науково-довідкового та науково-пошукового апарату, а й за ознаками, притаманними лише декорованим пам'яткам. Із практичної точки зору аналіз оздоблення документів забезпечить можливість у складних для їх датування чи атрибуції випадках використовувати художні елементи як додаткове джерело інформації.

За своїм геополітичним станом, культурними традиціями Україна належить до країн, щільно пов'язаних з ареалом давньогрецьких, а пізніше візантійських впливів. Грецькі рукописні книги й документи посідають помітне місце в історії писемності Давньої Русі, входять до складу її перших бібліотек. Наявність і сьогодні в Україні значної кількості грецьких рукописів надає можливість сприяти загальному розвитку грецької палеографії та кодикології. Так, С. Чернухін на основі археографічного опису більш ніж 450 грецьких рукописів дослідив історію надходження їх до різних книжкових зібрань і колекцій України, пізніше – до НБУВ, висвітлив історіографію питання, провів функціональний розподіл грецьких матеріалів, типологію та жанрову класифікацію рукописних книг і текстів IV–XIX ст., навів детальну археографічну характеристику грецьких кодексів, проаналізував записи копіїстів і власників⁷. За підсумками всебічного кодикологічного аналізу запропонував шляхи реконструкції складу окремих книжкових зібрань, локалізації районів створення й побутування кодексів.

Історико-книгознавчі дослідження, пов'язані з вирішенням проблеми реконструкції інформаційного потенціалу книжкової спадщини України та історії формування системи його наукового опису на ранній стадії зародження книгознавства є новаторськими. С. Мішук включає це знання у сучасний контекст національно-культурного відродження, у розвиток книгознавчого знання та історії книги шляхом реконструкції історії виявлення, охорони, реєстрації та дослідження джерельної бази історії книги – рукописів та стародруків, а також ролі вчених у створення методології та методів опрацювання цієї спадщини, що сьогодні є об'єктом кодикографії рукописної книги та бібліографії стародруків⁸. При цьому важливим є не лише встановлення шляхів історії формування кодикографії

та бібліографії книжкової спадщини, теоретичних та практичних здобутків учених того часу, а й уявлення про зміст і склад спадщини, яка є частково втраченою після бурхливих подій XX століття. Крім того, проаналізовано витоки дослідження кодикології як системи наукового описування рукописних книг та бібліографії стародруків в Україні, що припадають на XIX ст., коли історичне минуле почало осмислюватися як невід'ємна частина національної культури, а книга, – відповідно, як її головний носій.

Спроба застосування у процесі кодикологічного аналізу рукописних книг сучасних інформаційних технологій у вигляді баз даних є актуальною з точки зору пошуку ефективних технологій для процесу описування, атрибуції, локалізації (тобто визначення країн або регіональних центрів походження конкретних рукописних книг). При аналізі значного обсягу рукописних книг певного періоду є можливість встановити специфічні характеристики (ознаки), ввести нові класифікації, які, в свою чергу, сприяють як створенню додаткових ознак, так і уточненню вже встановлених. О. Іванова у роботі наводить базову структуру, загальні базові розділи, текстові описи яких є достатніми для першого (верхнього) рівня деталізації, тобто для базового опису рукописних книг. Схема базового опису кожного рукопису складається з обов'язкових 12-ти полів. (Кількість аркушів та стан збереження, Матеріал письма, Організація сторінки, Письмо, Мова, Оздоблення, Зміст, Оправа, Старі шифри та штампи, Примітки, Бібліографія.) Для автоматизації результатів описування рукописних книг XVI ст. в Інституті рукопису НБУВ було створено базу даних «Кодекс», методологію використання якої у дисертації О. Іванової наведено на таких прикладах: аналіз походження паперу; визначення термінів залежаності паперу рукописних книг XVI ст; підтвердження відповідності рівня оздоблення функціональному призначенню рукописних книг; перевірка залежності системи рубрикації від функціонального призначення рукопису. У разі розвитку системи деталізації опису, підкреслюється необхідність збереження загальноописових розділів, оскільки деталізовані, а особливо формалізовані показники втрачають можливість відобразити цілісний об'єкт дослідження, яким є рукописна книга. Опис музичних крюкових рукописів, наведений у дисертації Е. Клименко, пристосований для комп'ютерної бази даних «Кодекс» шляхом введення додаткових полів (фонетична редакція тексту, ногації, музичні особливості), що містять інформацію про специфічні особливості музичних рукописних книг. Крім того, окремі розробки О. Гальченко щодо аналізу сучасного матеріального стану оправи як для українських рукописних книг, так і взагалі східнослов'янських також покладено в основу

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
автоматизованої інформаційної системи «Кодекс». Створена в Інституті рукопису НБУВ база даних «Кодекс» практично не має обмежень ні за структурою, ні за розміром, і її наповненість залежить винятково від швидкості внесення інформації і обумовленого мінімуму даних визначених для професійного наукового опису. Таким чином, створення та наповнення сучасної інформаційної системи в Інституті рукопису НБУВ дасть можливість суттєво підвищити ефективність використання комплексної інформації в цій предметній галузі, вести роботи з реєстрації та дослідження пам'яток на якісно новому рівні, оптимізувати доступ до всієї сукупності матеріалів дослідникам історії та матеріальної культури.

Наукове описування книжних джерел дає змогу сформувати фундамент національної культури і є важливим компонентом наукового осмислення книги як джерела знань.

Примітки

¹ Гальченко О. М. Оправа українських книг та стародруків як об'єкт кодикографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 05.25.04 / НАН України. – К., 1994. – 18 с.

² Іванова О. А. Рукописна книга XVI ст. в Україні. Основні засади кодикологічного опису : дис. ... канд. філол. наук : 07.00.08 / НАН України. – К., 2003. – 220 арк.

³ Кольбух М. М. Кирилична рукописна книга XVI ст. в історико-культурному процесі в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 27.00.03 / НАН України. – К., 2008. – 21 с.

⁴ Іваннікова М. К. Кирилична світська книга XVII ст. в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : історико-кодикологічний опис : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / НАН України. – К., 2003. – 18 с.

⁵ Клименко Е. С. Музична крюкова рукописна книга XII – початку XX ст. в Україні: історико-кодикологічний опис : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / НАН України. – К., 2007.

⁶ Сергєєва І. А. Історико-книгознавчий аналіз та археографічний опис єврейських декорованих рукописних пам'яток України XVIII – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / НАН України. – К., 1998. – 16 с.

⁷ Чернухін Є. К. Грецькі рукописи IV–XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : кодикологічне дослідження : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 07.00.08 / НАН України. – К., 1999. – 19 с.

⁸ Міщук С. М. Історико-кодикографічні та бібліографічні дослідження рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 27.00.03 / НАН України. – К., 2009. – 32 с.

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
УДК 027.1:027.021(477-25):004.7

Тетяна Мяскова,

старш. наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

КНИГИ ІЗ РОДОВОЇ БІБЛІОТЕКИ БАРОНІВ ШОДУАРІВ У ФОНДІ ВІДДІЛУ БІБЛІОТЕЧНИХ ЗІБРАНЬ ТА ІСТОРИЧНИХ КОЛЕКЦІЙ НБУВ: ВІД ДРУКОВАНОЇ КНИГИ ДО ЕЛЕКТРОННОЇ БД

Публікація присвячена родовій бібліотеці баронів Шодуарів. На основі історико-книгознавчого аналізу документів із тієї частини родової книгозбірні, яка зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, висвітлюється склад і зміст книжкового фонду. Розглянуто поповнення електронної БД на родову бібліотеку Шодуарів за допомогою САБ ІРБІС-64.

Ключові слова: родова бібліотека, Шодуари, електронна база даних.

Родина Шодуарів * разом із відомими шляхетними родами Правобережної України й Волині увійшли в історію нашої держави як відомі колекціонери предметів старовини та мистецтва. Інтерес до культурної спадщини Шодуарів активізувався за роки Незалежності України. Особливу цінність становить родова бібліотека Шодуарів, історичне значення якої

* Шодуари, середина XVIII – початок XX ст. – рід баронів Росії (історичні корені фамільного гербу «Шодуар» походять з Франції). Ян Йозеф Шодуар (середина XVIII ст. – 20-ті рр. XIX ст.) – перший представник роду – займався торгівельною справою. Антуан Шодуар (1749–1824) – нідерландський філософ і мораліст, автор багатьох праць, бібліофіл – перший фондоутворювач родової книгозбірні. Станіслав Янович Шодуар (1790–1858) – учений-нумізмат, бібліофіл, член Імператорського археографічного товариства, член-кореспондент Імператорської АН, власник музею. Максиміліан Станіславович Шодуар (1816–1881) – ентомолог, колекціонер, бібліофіл (поповнив родову бібліотеку фаховою літературою). Іван Максиміліанович Шодуар (1859–1919) – хімік, колекціонер, бібліофіл, меценат // Шодуар. Русский биографический словарь. Т. 23 : Шебановъ – Шютцъ / Изд. под наблюдением пред. Имп. Рус. ист. о-ва А. А. Половцова. – СПб, 1911. – С. 360 ; Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / ред. колегія : О. С. Онищенко (відп. редактор), Г. В. Боряк, С. Г. Даневич (відп. секретар), Л. А. Дубровіна (заст. відпов. редактора), Н. М. Зубкова, Т. І. Ківшар, С. Г. Кулешов, В. Ю. Омельчук, Ю. А. Пінчук, П. Т. Тронько / Національна академія наук України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – К., 2002. – С. 594.